

M. Âkif Aydın, Prof.Dr.,

1948 yılında Tokat Niksar'da doğdu. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi [1971]) ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden (1974) mezun oldu. İstanbul Üniversitesi'nde "Osmanlı Aile Hukukundaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Âile Kararnamesi (XIX ve XX. Asır)" adlı teziyle doktorasını tamamladı (1981). Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı'na yardımcı doçent olarak atandı (1983). 1987 yılında doçent, 1993'te profesör oldu. TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) başkanlığı (2003-2014), İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığı görevlerinde bulundu (2011-2020). Halen İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 916
İSAM Yayınları 221
İlmî Araştırmalar Dizisi 95
© Her hakkı mahfuzdur.

**OSMANLI HUKUKU
Devlet-i Aliyye'nin Temeli**

M. Âkif Aydın

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın yönetmeni M. Suat Mertoglu
Yayın koordinasyon Erdal Cesar
Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İnayet Bebek
Tasarım Ender Boztürk, Hasan Hüseyin Can
Yayın takip Sema Doğan

Bu eser
TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayınlanmıştır.

Proje koordinatörü Tuncay Başoğlu

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 30.12.2020 tarihli
ve 2020/11 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2020
ISBN 978-625-7205-99-3

Kapak görseli: *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi
21 Numaralı Sicil, 28^{b-2}*

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Caddesi, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Aydın, M. Âkif

Osmanlı hukuku -Devlet-i Aliyye'nin temeli- / M. Âkif Aydın. - Ankara : Türkiye
Diyanet Vakfı, 2020.

436 s. ; 23 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 916. İSAM Yayınları ; 221. İlmî
Araştırmalar Dizisi ; 95)

Kaynakça ve dizin var.

ISBN 978-625-7205-99-3

İçindekiler

Kısaltmalar 13

Önsöz 15

Giriş

OSMANLI HUKUKU 21

Birinci Bölüm

OSMANLI HUKUKUNUN GENEL YAPISI

I. İKİLİ YAPI: ŞER'Î ve ÖRFÎ HUKUK 33

II. OSMANLI HUKUKUNUN OTURDUĞU ZEMİN:

ŞER'Î HUKUK 40

A. Şer'î Hukukun Doğuşu 40

B. Osmanlı Devleti'nde İslam Hukuku 45

III. ÖRF-i MÜNİF-i SULTÂNÎ/ÖRFÎ HUKUK 48

A. Örfî Hukuk ve Tarihi Kökeni 48

B. Örfî Hukuku Doğuran Sebepler 56

C. Örfî Hukuk ve Kanun Hukuku 62

İkinci Bölüm

KANUNNAMELER

I. KANUNNAMELERİN ÖRFÎ HUKUKTAKİ YERİ 63

II. HAZIRLANIŞI 67

III. ÖRFÎ HUKUK DÜZENLEMELERİNİN ÖZEL BİR ALANI:

ESNAF ve ZANAATKÂRLARLA İLGİLİ NİZAMLAR 76

IV. KANUNNAMELERİN SAĞLADIĞI HUKUKİ YARAR 79

Üçüncü Bölüm

ŞER'İ ve ÖRFİ HUKUK İLİŞKİSİ

- I. ŞER' ve KANUN 89
- A. Genel Olarak 89
- B. Şer'i ve Örfi Hukukun Düzenlediği Alanlar 95
- II. ŞER'İ HUKUK ve OSMANLI CEZA HUKUKU 97
- A. Genel Olarak 97
- B. Kanunnamelerle Getirilen Esaslar 101
1. Adam Öldürme ve Yaralamalar (Müessir Fiiller) 101
2. Hırsızlık 104
3. Zina 107
4. Para Cezaları (*Cerfme/Cürüm*) 108
5. Kürek Cezası 110
6. Bir Yargılama Usulü Olarak İşkence (*Örf-i Ma'rûf*)
ve Diğer Örfi Cezalar 111
- C. Bir Örfi Hukuk Uygulaması Olarak Kardeş Katli 115
- III. VAKIF HUKUKU 128
- A. İcâreteynli ve Mukâtaalı Vakıflar 128
- B. Para Vakıfları ve Muâmele-i Şer'iyye 131

Dördüncü Bölüm

MAHKEMELER

- I. KLASİK OSMANLI MAHKEMESİ (MECLİS-i ŞER') 149
- II. MAHKEMELERİN YAPISI: KADI TAYİNİ 152
- III. KADILARIN SÜRELİ OLARAK ATANMASI 157
- IV. KADILARIN MAAŞLARI/MAHKEME HARÇLARI 165
- V. KADILARIN YARDIMCILARI 173
- A. Nâip 173
- B. Kâtip 176
- C. Şühüdü'l-hâl 179
- D. Kassam 184
- E. Muhtesip 185
- F. Muhzır 186

- VI. KADILARIN HUKUKİ/ADLÎ GÖREVLERİ 187
 VII. YARGILAMA, KARAR ve KARARLARIN UYGULANMASI 194
 VIII. KADILARIN İDARİ GÖREVLERİ 201
 IX. KADILARIN MAHALLÎ YÖNETİCİLERLE İLİŞKİLERİ/
 EHL-i ÖRFÜ DENETLEMESİ 210

Beşinci Bölüm

DİVANLAR ve DİĞER YARGI KURUMLARI

- I. DÎVÂN-ı HÜMÂYUN 217
 II. CUMA DİVANI 230
 III. ÇARŞAMBA DİVANI 233
 IV. KAZASKER DİVANI 238
 V. BEYLERBEYİ (EYALET) DİVANLARI 241
 VI. DİĞERLERİ 242

Altıncı Bölüm

OSMANLI HUKUKUNDA RESMÎ MEZHEP ANLAYIŞI

- I. İSLAM HUKUK TARİHİNDE MEZHEPLER 245
 II. OSMANLI DEVLETİNDE MEZHEP UYGULAMASI 249

Yedinci Bölüm

FETVA, FETVA ve KAZA İLİŞKİSİ

- I. FETVA KURUMU ve HUKUK TARİHİNDEKİ YERİ 265
 II. OSMANLI UYGULAMASINDA FETVA 268
 III. ŞEYHÜLİSLAMLIK 274
 IV. ZORUNLU UYGULANAN FETVALAR (MÂRUZLAR) 278

Sekizinci Bölüm

OSMANLI HUKUKUNUN BİLGİ ve YÜRÜRLÜK KAYNAKLARI

- I. KİTAPLAR 287
 II. FETVA MECMUALARI 289
 III. KANUNNAMELER 290
 IV. ŞER'İYYE SİCİL DEFTERLERİ 290

Dokuzuncu Bölüm

GAYRİMÜSLİMLER

I. ZİMMÎLER 293

II. MÜSTE'MENLER 324

Onuncu Bölüm

OSMANLI HUKUKUNUN PROBLEMLİ YILLARI ve PROBLEMLERİ

I. BAŞARILI BİR BAŞLANGIÇ 330

II. OLGUNLUK YILLARI 332

III. PROBLEMLER BAŞLIYOR 334

IV. BAŞLICA PROBLEMLER 340

A. İdari-Mali Alandaki Problemler 340

B. İlimyedeki ve Mahkemelerdeki Problemler 350

Sonuç 357

Ekler

Ek 1 953 (1546) tarihli yüz otuz akçe yevmiyeli kadı beratı 361

Ek 2 Mürekkepçiler esnafı nizamı 363

Ek 3 Lale fiyatlarını gösterir narh defteri 365

Ek 4 Çarşamba Divanı'nda sâbık Musul Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın Üsküdar kadısı tarafından yargılanması 369

Ek 5 Sadaret Kaymakamı, İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp kadılarının Belgrad'a 150 lağımçı nefer göndermesi hususunda sadrazamın fermanı 371

Ek 6 Kadırgalar için kereste temini 373

Ek 7 İstanbul ve Eyüp'te bulunan paçacıların nizamı ve isimleri 374

Ek 8 Receb Efendi b. Hacı Himmet'in mirasına dair ihtilafın ferman gereği tekrar görülmesi 375

Ek 9 Hasan b. Abdullah, karısı Canan ve kızı Havva'nın kötü halleri sebebiyle mahalleden çıkarılması 378

- Ek 10 Sarhoş olup sürekli karısını döven Zülfikâr b. Abdullah'ın mahalleden çıkarılması 379
- Ek 11 Çeşitli dokumaların arşın değerleri 381
- Ek 12 Yorgo ile Mirkelamoğlu arasındaki alacak davasının Edirne divanında görülmesi 382
- Ek 13 Araç kazasına bağlı Harmancık köyü sakinlerinden İsa b. Halil'in Çatladıkapı haricinde mîrî selhhanede oğlunu katleden Osman b. Abdullah ile belirtilen bedel mukabili anlaşığı 384
- Ek 14 Ahmed Kethüdâ b. Ali ve İsmail b. İsa'nın alacaklı oldukları eski Malatya Mutasarrıfı Mehmed Paşa ile yaptıkları sulh antlaşması 385
- Ek 15 Rüşvet davasının sulh yoluyla çözülmesi 387
- Ek 16 Küçükhalkalı köyündeki binası ve cemaati kalmayan kilise arsasının Kemankeş Mahmud Paşa'ya satılması 388
- Ek 17 Kadıların gereksiz devre çıkmamaları için hüküm 389
- Ek 18 Eskiden olduğu gibi yük taşıyan eşek ve atların Cuma günü çalıştırılmaması 390

Kaynakça 391

Dizin 419

Önsöz

Osmanlı hukuku Türk ilim dünyasının dikkatini hayli geç bir dönemde çekebildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte genç devletin kendine özgü şartlar içerisinde Osmanlı hukuk mirasını bütünüyle reddetmesi ister istemez devletin seçkinlerinde bu kültüre karşı en azından mesafeli bir duruşu beraberinde getirmiştir. Osmanlı hukukunun aslında üç fakültede kendine sağlam bir yer bulması gerekirdi: Bir hukuk tarihi disiplini olarak Hukuk fakültelerinde, kurumlar tarihinin en zengin bir dalı olarak Edebiyat ve Fen-Edebiyat fakültelerinin Tarih bölümlerinde ve nihayet fıkıh ilminin altı asırlık bir tatbikatını ortaya koyması bakımından İlahiyat fakültelerinde. Osmanlı hukuku (Türk hukuk tarihi) en tabii mekânı olan Hukuk fakültelerinde -Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi hariç- bir hukuk disiplini olarak kendine hiç yer bulamamıştır. İlahiyat fakülteleri ise ancak gerçek anlamda var olma ve gelişme imkânı buldukları 1980'li yıllardan sonra fıkıh ilminin tarihî tatbikatına ilgi gösterme fırsatına kavuşmuştur. Bu ilginin her geçen gün genişlemesi ve gittikçe artan sayıda güzel çalışmaların ortaya çıkması sevindiricidir. Tarihçiler ise Cumhuriyet'in kuruluşu dönemlerinden itibaren hiç eksilmeyen bir alaka ile Osmanlı hukuku ve kurumlarıyla ilgilenmişlerdir. M.F. Köprülü, İ.H. Uzunçarşılı, Ö.L. Barkan ve H. İnalcık bu dönemde Osmanlı hukuku ve kurumları hakkında hâlâ yararlandığımız kalıcı eserler vermişlerdir. Bu ilk nesil, sayıları gittikçe artan ikinci nesil tarihçiler ve onların talebeleri takip etmiştir ki bu ilim adamları hukuk tarihi alanında çok sayıda önemli çalışmaya imza atmışlardır ve halen de atmaktadırlar.

Öte yandan bu hukuk dalının kendine has zorlukları var. Osmanlı hukukunun temelini İslam hukuku oluşturduğundan bu alanda çalışabilmek için İslam hukukunu en azından lisans düzeyinde bilmek gerekiyor. Oysa Türkiye’de İslam hukuku alanında lisans düzeyinde bilgi veren bir kurum mevcut değil. İlahiyat fakültele-
 rindeki bir veya iki dönemlik, haftada üç saatlik fıkıh dersleri ise böyle bir lisans eğitimi almak için yeterli değildir. Hukuk fakülte-
 lerinde yeni gelişmekte olan Türk hukuk tarihi dersleri de İslam hukuku hakkında yeterli bilgi vermekten uzaktır. Bunun tabii sonucu olarak ister Hukuk, ister İlahiyat isterse Tarih alanlarında İslam hukukuyla ilgili lisans üstü çalışma yapanlar, lisans eğitimi görmedikleri bir alanın lisans üstü çalışmasını yapmaktadırlar.

Osmanlı hukuku çalışmalarının zorlukları sadece bundan ibaret değildir. Bu dalın ana kaynakları Arapça olduğundan Osmanlı hukukunun teorik gelişimini asırlar içinde takip edebilmek için Arapça’ya hâkim olmak gerekmektedir. Bu noktada İlahiyat fakültesini bitirenlerin daha şanslı oldukları açıktır. Onların sahip oldukları bu kolaylığa paralel bir başka kolaylığa da Hukuk Fakültesi mezunları sahiptir. Üniversite yıllarında edindikleri hukuk formasyonu, bir başka hukuk sistemi de olsa İslam hukukuna çabuk aşına olmalarını sağlamaktadır. Edebiyat fakültelerinin Tarih bölümünü bitirenlerin de tarih formasyonuna sahip olmaları ve eski metinleri diğerlerine nispetle daha kolay okuyabilmeleri onların avantajlı yönlerini oluşturmaktadır. Netice itibarıyla Osmanlı hukuku çalışmaları her üç ilim disipliniyle de belli ölçüde kesişmekte ve her üç yönle ilgili zorluklar taşımaktadır. Sevindirici ve biraz da şaşırtıcı olan nokta, zorluklarına rağmen bu dalın her üç fakültede de gittikçe artan bir alaka görmekte olmasıdır.

Osmanlı örfî hukukunun oluşum seyrini, keza şer’î hukukun uygulamada kaydettiği gelişmeleri takip etmek için Osmanlı mahkeme defterleri olan şer’iyye sicillerinin ve Osmanlı Arşivi’nin sayıları milyonlarla ifade edilen belgelerinin paha biçilmez bir değeri olduğu, her türlü tartışmanın üzerindedir. Ne var ki yakın zamana kadar gerek şer’iyye sicillerinin ulaşım zorluğu ve sicillerin indekslerinin hazırlanmamış olması, gerekse Osmanlı Arşivi’ndeki

milyonlarca belgenin tasnifinin ancak çok sınırlı oranda yapılmış bulunmasının doğurduğu ilave zorlukları da yukarıda zikrettiklerimize eklemek gerekmektedir. Son zamanlarda bu sahadaki çalışmalarını kolaylaştıracak ciddi gelişmeler oldu: Osmanlı Arşivi'nde daha çok sayıda belgenin tasnifi ve internette erişime açılması gerçekleşti. Sayıları 20.000'i aşan Osmanlı mahkeme defterleri iki ana merkezde (Osmanlı Arşivi ve Şer'iyeye Sicilleri Arşivi) kullanıcıların istifadesine sunuldu. Buna ilave olarak TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nde bu 20.000 defterin ve Osmanlı coğrafyasından toplanan yaklaşık 5000 defterin elektronik kopyaları araştırmacıların kullanımına açıldı. Son on sene içinde bu satırların yazarının proje yönetmenliğinde İstanbul sicillerinden 100 tanesi yayımlanıp internet üzerinden de kullanıma sunuldu (www.kadısicilleri.org). İstanbul sicillerinin yayımını takiben Diyarbakır sicillerinden de yaklaşık yirmi kadar defterin yayımlanması gerçekleşti. On kadar mühimme defterinin yayımı daha önce yine Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmişti. Bunlara ilave olarak ahkâm defterlerinin veya bunlardan yapılan seçmelerin, su ile ilgili kayıtların ("mâ-i lezîz defterleri") yayımlanması Osmanlı merkez yönetiminin Osmanlı hukuk uygulamasındaki rolünü ve katkısını göstermesi bakımından son derecede önemlidir. Bu kolaylıklar önümüzdeki dönemde Osmanlı hukuk tarihi çalışmalarına bir genişlik ve derinlik kazandıracak, bu alanda daha ayakları yere basan değerlendirmeler yapılmasına imkân sağlayacaktır.

Bir hukukun bütününe konu alan çalışmaların şöyle bir zorluğu var. Bu tür kitapların yazılmasından önce onun belirli alanlarını konu edinen çok sayıda monografinin hazırlanması gerekir. Birçok yeni ve değerli çalışma yapılmış olmakla birlikte bugün için Osmanlı hukuku alanında böyle bir monografi zenginliğinden bahsedemeyiz. Ancak hazırlanacak monografilere yardımcı olmak üzere Osmanlı hukukunun bütününe konu edinen kitapların da yazılması gerekmektedir. Gerek bu ihtiyaç gerekse son zamanlarda önemli bir kısmına bu satırların yazarının da iştirak ettiği çok sayıda mühimme, ahkâm, şikâyet ve mahkeme defterlerinin yayımlanması bizi böyle bir çalışmayı kaleme almaya sevketti.

Netice itibariyle elinizde bulunan kitap Osmanlı hukukunun genel yapısı ve işleyişi hakkında son sözü söyleme iddiasını taşıyor. Yeni çalışmalara dayanak olacak genel bilgileri bir araya getirebilmişse fonksiyonunu yerine getirmiş sayılmalıdır.

Elinizdeki kitabın konuları da bu ihtiyaca cevap verecek şekilde seçilmeye çalışıldı. Böylece Osmanlı hukukunun genel yapısı, şer'î ve örfî hukuk ayırımı, örfî hukukun şer'î hukukla ilişkisi, milletimizin ta Hunlar'dan itibaren getirdiği devlet ve idare geleneğinin Osmanlı dönemi hukukuna etkisi, kanunnameler ve Osmanlı hukukundaki yeri ve fonksiyonu ağırlıklı olarak ele alındı. Bu konuları daha önceki bir çalışmamızda (*Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul 2014, 2017) ele almıştık. Bu çalışmadaki bilgiler önemli ölçüde geliştirildi. Bunun yanı sıra İslam hukukunun uygulanmasına Osmanlılar'ın getirdikleri yorum zenginliği, siyasi ve ilmi otoritenin bu zenginliğin oluşmasında birlikte oynadıkları rol, uygulamada karşılaşılan problemler, bunları ne ölçüde ve hangi hukuki imkânları kullanarak çözebildiği, bu çözümlerin klasik İslam hukukuyla uyuşup uyuşmadığı inceleme konumuz oldu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde mahkemelerin yapısı, işleyişi, üst mahkeme niteliğindeki Dîvân-ı Hümayun ve diğer divanların hukukun uygulanmasındaki rolü, mahkemelerin işleyişinde kullanılan hukuki imkânlar, fetvalar ve müftüler, resmî mezhep anlayışı, bu anlayışın Osmanlı hukuk tarihinde geçirdiği değişim, bir içtihat hukuku olan İslam hukukunun kanun hukuku olmaya doğru geçirdiği evrim bir kitap hacmi çerçevesinde ele alındı ve işlenmeye çalışıldı.

Osmanlı hukuk tarihi 600 yılı aşkın bir dönemi kapsamaktadır. Bunun beş asrı aşan kısmı kendi içinde kısmî dönüşümler, gelişmeler geçirirse de esas itibariyle yeknesak bir bütünlük arzeder. Tanzimat'la başlayan dönem ise önemli ölçüde klasik Osmanlı hukukunun terkedildiği bir Batılılaşma dönemi mahiyetindedir. Biz bu çalışmamızda inceleme alanı olarak klasik dönemi seçtik. Tanzimat sonrası Osmanlı hukuku ayrıca değerlendirilmeyi ve ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir. "Klasik dönem" dediğimiz beş asırlık dönemi bile zaman zaman tek bir kategoride

değerlendirmek mümkün değildir. Bu beş asırlık dönemin ilk yarısı hukuk uygulamaları bakımından daha başarılı bir dönemdir, ikinci yarısı belli problemleri barındırmaktadır. Biz bu çalışmamızda söz konusu döneme de ışık tutmaya, problemlerin kaynaklarını ve sonuçlarını ortaya koymaya çalıştık.

Osmanlı hukukunu bir bütün olarak değerlendirmenin şöyle kritik bir yönü var. Elimizdeki malzemeyi buradan geriye bakarak değerlendirdiğimiz için bugün sahip olduğumuz düşüncelerin, fikrî aidiyetin farkına varalım varmayalım geçmişi değerlendirmede etkileri olmaktadır. Elimizdeki imkânlarla beş asırlık bir geçmişin fotoğrafını sunarken bu fotoğrafın ortaya koyduğu resmi değiştirme tehlikesi vardır. Bir diğer ifadeyle geçmişin siyah veya koyu renklerini biraz açmak ya da tam tersine açık renkli kısımlarını biraz koyultmak gibi bir işlem bu alanda karşılaşılan tehlikelerin başında gelmektedir. Biz elimizden geldiği kadar bu yanılsa düşmemeye çalıştık. Ne var ki Osmanlı Devleti'nin altı asrı aşan hayatîyetinin sağlanmasında en önemli rollerden birini üstlenmiş bulunan hukuku değerlendirirken duyduğumuz şevk ve geçmişte yapılan haksız değerlendirmelere yönelik gönlümüzde oluşan hüznün, istemeden de olsa değerlendirmelerimize etkide bulunmuş olabilir. Okuyucularımızın bunu hoş göreceğini umuyoruz.

Taradığımız mühimme, şikâyet ve ahkâm defterleri Osmanlı Devleti'nin bütünündeki uygulamalar hakkında bilgi vermektedir. Bizzat taradığımız şer'îyye sicilleri ise ağırlıklı olarak İstanbul mahkemelerine aittir. Bunun yanı sıra Diyarbakır, Bursa, Trabzon, Konya, Safranbolu, Edirne ve Balıkesir Şer'îyye Sicilleri'nden de ya bizzat bu defterleri okuyarak veya yapılmış yayınları tarayarak yararlandık. Arap ülkelerindeki mahkeme defterlerine dayanarak yapılan, tamamına yakını yabancı araştırmacılara ait olan çalışmaları da özellikle değerlendirerek Osmanlı coğrafyasındaki hukuk tatbikatının bütününe ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında çok değerli yardımlar aldım. Bu çalışmayı kıymetli vakitlerini ayırarak okuyup fikirlerini paylaşan değerli ilim adamları Feridun Emecen'e, Bilgin Aydın'a, üslup

açısından değerlendiren Fatih Baha Aydın'a, kitabın editörlüğünü üstlenen Mustafa Demiray'a teşekkür borçluyum. İslam Araştırmaları Merkezi'ne (İSAM) burada ayrı bir sayfa açmalıyım. Zengin kütüphanesi, çok faydalı veri tabanları, yardım sever çalışanlarının destekleri olmasaydı bu çalışma daha bir zorlukla ortaya çıkar, çok daha eksik olurdu; en samimi şükranlarımı sunarım. Tabiatıyla bir teşekkür de bu çalışmayı yayımlayan İSAM Yayınları'na ve bu yayımda emeği geçenlere yapmalıyım. Böyle bir çalışma süresince ailemin de sabırla bu çalışmanın bitmesini beklemesi, benim yapmam gereken birçok işi ve sıkıntıyı üstlenmeleri gerekti. Hepsine ve özellikle hayat arkadaşıma ve kendisine gereği kadar yardımcı olamamamı anlayışla karşılayan oğlum Bilgehan'a müteşekkirim.

Beykoz Çavuşbaşı
17 Temmuz 2020